रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा"। उच्चारः पुरीषम्। यमु यमवचनं "प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्व्वाह्णे अपराह्णे च प्राङ्मुखः। उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः" इति तत् उदङ्मुखेन सङ्केच्छाविकल्पार्थं सूर्य्याभिमुखनिरासार्थञ्च न तु नियमार्थं देवलवचनविरोधात्। तथा च "सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः। विण्मूत्रे आचरेन्नित्यं सन्ध्यायां परिवर्जयेत्" इति। प्रातःसायाह्नशब्दौ दिवारात्रिपरौ पूर्व्वोक्तमनुवचनैकवाक्यत्वात्। सन्ध्यायां परिवर्जयेदिति तु पीड़ितेतरपरम्। यमः "कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम्। विण्मूत्रे च गृही कुर्य्यात् यद्वा कर्णे समाहितम्"। पृष्ठतः पृष्ठे कण्ठलम्बितं निवीतम्। अत्र लम्बितं निवीतम्। "संवीतं मानुषे कल्पे" इति तैत्तिरीयश्रुतेः। मानुषे सनकादिकल्पे। पृष्ठलम्बितं निवीतम्" इति बौधायनवचनाच्च। तथा च हारवत् कृत्वा पृष्ठलम्बितम् स्कन्धे इत्यर्थः। अत्र व्यवस्थामाह सांख्यायनः। "यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा अवगुण्ठितः" इति कर्णे दक्षिणकर्णे। "पवित्रं दक्षिणकर्णे कृत्वा विण्मूत्रमाचरेत्" इति स्मृतौ तथा दर्शनात्। अवगुण्ठितः कृतशिरोऽवगुण्ठनः। मनुः "छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः। यथासुखमुखः कुर्य्यात् प्राणबाधाभयेषु च" महाभारते। "प्रत्यादित्यं प्रतिजलं प्रति गाञ्च प्रतिद्विजम्। मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः"। प्रतिः सांमुख्ये। मनुः "न मूत्रं पथि कुर्व्वीत न भस्मनि न गोव्रजे। न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्व्वते। न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन। न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः। न नदीतीरमासाद्य न च पर्व्वतमस्तके। वायुग्निविप्रादित्यमपःपश्यंस्तथैव च। न कदाचन कुर्व्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम्"। ससत्त्वेषु प्राणिमत्सु संस्थितः उत्थितः पर्वतमस्तकनिषेधोऽधिकदोषाय। वशिष्ठः। "आहारनिहारविहारयोगाः सुसम्भृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः। वाग्बुद्धिकायाश्च तपस्तथैव धनायुषी सुप्रतमे तु कार्य्ये"। निहारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः विहारः स्त्रीसम्भोगः। योगः समाधिः। वाग्गुप्तिरशुभालापत्यागः। बुद्धिगुप्तिरनिष्टचिन्तात्यागः। हारीतः "आहारन्तु रहः कुर्य्यात् निहारञ्चैव सर्व्वदा। गुप्ताभ्यां सञ्चरेत्तेन स्यात् प्रज्ञाये हीयते तया"। विष्णुपुराणम् "सोमाग्न्यर्काम्बुवायूनां पूज्यानाञ्च न सम्मुखे। कुर्य्यात् शौचमविण्मूत्रससत्त्वमार्गञ्च पण्डितः"। आपस्तम्बः "न च सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्य्यादिति"। दक्षस्मृतिः "करण्डहीतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषके। मृत्तोयस्यन्तु पानीयं पीत्वा चान्द्रायणञ्चरेत्"। भरद्वाजः "अथ विलम्ब्य विण्मूत्रं लोष्टकाष्ठतृणादिना। उदकवासा उत्तिष्ठेद्दृढं विष्टतमेहनः" उदकवासा कटिदेशादुत्थितप्रवस्त्रः" आ०त०। "मूत्रोच्चारौ च कारयेत्"। "यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग् वायुश्च गच्छति" सुश्रु०। "दाने तपसि शौर्य्ये च यस्य न प्रथितं मनः। विद्यायामर्थलाभे च मानुषस्तार एव सः" हितो०। उच्चक्रुद्य चारोगतिः। २ ग्रहादीनां राशिनक्षत्रान्तरसञ्चारे। "कलाष्टकं यतेनाद्यैर्यानुसु चित्रशिखण्डिषु"। "उच्चारे संहिकाकारैः" सि०रा०त०।

उच्चारण न० उद्घातेन कण्ठाद्यभिघातेन चार्य्यते निष्पाद्यते उद्+चर-णिच्-ल्युट्। कण्ठताल्वाद्यभिघातेन शब्दजनके व्यापारे तत्प्रकारस्तु "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। सोदीर्णोमूर्द्धभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः" इति शिक्षोक्तदिशावसेयः। वर्णोत्पत्तिस्थानानि चाष्टौ। "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च" शिक्षाकदुक्तानि। विस्तरिर्वर्णशब्दे द्रष्टव्या। अथा च कण्ठताल्वाद्यभिघातेनैवोच्चारणसम्भवस्तथा" ईश्वरशब्दे अनुमा०चिन्ता०१०२६ पृष्ठे दर्शितम्। "उच्चारणन्तोऽथ गिरां दधानम्" भाघः। "वेदोच्चारणकार्य्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम्" भा०व०२१४ अ०। "सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं वेदस्यापौरुषेयत्वम्" मीमांसकाः वेदान्तिनश्च प्रतिपेदिरे।

उच्चारित त्रि० उच्चार-तारका० इतच्। १कृतविशेषोत्सर्गे। उद+चर-णिच्-कर्म्मणि क्त। यस्योच्चारणं कृतं तादृशे वर्णादौ "तएव शक्तिवैकल्यप्रमादाकृसत्रादिभिः। अन्यथोच्चारिताःशब्दा अपशब्दा इतीरिताः" भर्त्तृह०। उद+अन्तर्भूतण्यर्थे चर-क्त। उच्चरितोऽप्युक्तार्थे "सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति" तत्पार्थ्यमन्ये न्यायः।

उच्चार्य्य अव्य० उद+चर-णिच्+ल्यप्। १कण्ठाद्यभिघातेन उत्पाद्येत्यर्थे। कर्म्मणि यत्। २उच्चारणीये वर्णादौ त्रि०।

उच्चार्य्यमाण त्रि० उद+चर-णिच-कर्म्मणि शानच्। यस्योच्चारणं क्रियते तस्मिन् वर्णादौ "कस्यचित् कार्य्यायोच्चार्य्यमाणो वर्णः स्फुटसंज्ञः, मुग्धबो०।